

שיעור כח

הלל - לגאולת כל ישראל אומרים אותו לעולם

(סוכה מד ע"ב)

א. ימים שיחיד גומר הלל, וציבור כל ישראל
ב. רבנו יונה בשם רבנו תם: הלל של כלל ישראל בארץ ישראל
ג. רמב"ם: הלל וקביעת ימי שמחה לדורות
סיכום

א. ימים שיחיד גומר הלל, וציבור כל ישראל

בגמרא (מד ע"א-ע"ב) נזכרו שני מושגים בנוגע לחביטת ערבה: "יסוד נביאים"
ו"מנהג נביאים". רש"י (שם מד ע"א ד"ה יסוד וד"ה מנהג) הסביר את ההבדל ביניהם:

יסוד נביאים הוא - תקנת נביאים אחרונים חגי זכריה ומלאכי, שהיו ממתקני
תקנות ישראל באנשי כנסת הגדולה. מנהג - הנהיגו את העם, ולא תקנו
להם. ונפקא מינה דלא בעיא ברכה, דליכא למימר 'וצונו', דאפילו בכלל לא
תסור ליתא".

התוספות (שם מד ע"ב ד"ה כאן במקדש) כתבו על כך:

ויש מדקדקין מתוך כך [=שלא מברכים על חביטת ערבה] דלא מברכינן
אהלל דראש חודש, שאינו אלא מנהג בעלמא.¹

בהמשך ציינו התוספות את דברי רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק (תענית כח
ע"ב; ערכין י ע"א) שם מופיעים הימים בהם יש לומר את ההלל:

שמונה עשר יום בשנה [שה]יחיד גומר בהן את הלל, ואלו הן: שמונת ימי
החג, ושמונת ימי חנוכה, ויום טוב הראשון של פסח, ויום טוב (ראשון) של

1 בנוגע להלל של ראש חודש עסקנו בהרחבה בשיעור כז: ברכה על מנהג - חביטת ערבה, אמירת
הלל בראש חודש.

עצרת. ובגולה עשרים ואחד יום, ואלו הן: תשעת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ושני ימים הראשונים של פסח, ושני ימים טובים של עצרת.

על דברי רבי יוחנן הללו שאלו תוספות:

וא"ת הא דנקט "י"ח יום שיחיד גומר בהן את ההלל", אמאי נקט "יחיד", דמשמע אבל צבור גומרין אותה אפילו בשאר ימות השנה... ועוד י"ל דאפילו צבור שאין שם כל ישראל, יחיד קרי להו, משום דאמרין בערבי פסחים (דף קיז.) "נביאים אמרוהו ותיקנו להם לישראל, שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק [= שלושת הרגלים] על כל צרה וצרה שלא תבא עליהן, וכשנגאלין אומרין אותו על גאולתן", ולכך נקט יחיד, דכי ליכא כל ישראל אין גומרין אותו אלא באלו הימים. אבל לגאולת כל ישראל אומרים אותו לעולם [המהר"ם (סוכה שם) תיקן: גומרים אותו לעולם].
והא דתניא התם בתענית (כח ע"ב) "יחיד לא יתחיל, ואם התחיל גומר" כי ליכא כל ישראל קרי ליה יחיד, אפי' צבור אם נגאלו מן הצרה והתחילו, היו גומרין אותו.

ר"ת כתב בספר הישר (חלק החידושים, סי' תקלז), שהמקור לדבריו בנוגע לנס שנעשה "לגאולת כל ישראל", הוא בספר הלכות גדולות. כך כתב הרב שמעון קיירא (ספר הלכות גדולות, סי' טו - הל' לולב עמ' רט):

ויחיד דקאמרין וגומר בהן את ההלל, לאו יחיד ממש קאמרין, אלא כל היכא דלא כניפין כולהון ישראל, יחיד קארי להון. והאי דקא מפיק להון בלשון יחיד, משום דכד כניפין כלהון ישראל ובעי למימר הלל כל יומא על כל צרה שנגאלין ממנה - אמרי.

דאי ס"ד יחיד ממש אבל ציבור יש להם ימים שאומרים בהם, והא (תענית כח ב) כדאי קלע רב לבבל בריש ירחא ואשכח ציבורא דקארו הלילא, אמאי קפיד האי ציבורא הוא, אלא לאו ש"מ אפילו מאה ואפילו כמה אלפי, כל אימת דלא כניפין כולהון ישראל, יחיד קארי להון.

השתא דאמרת הכי, רב דקפיד דאמר הני יחיד נינהו, וכד שמעינן דקא מדלגין, שבקינן, ואמר מנהג אבותיהם בדיהם. [פסק] שמעת מינה, יחיד דמצלי לחודיה דלאו כי עשרה ביומא דקארו ביה ציבורא הלילא ולא גמרי כגון ראש חודש וחולו של מועד, קארי הלל ומברך תחילה וסוף כי בי עשרה. דהא לא קרינן ציבור אלא לכולהון ישראל.

"ציבור" היינו כלל ישראל. על נס שנעשה לכלל ישראל יש לקבוע לומר הלל, גם אם יאמרו הלל בכל יום. "יחיד" - באותם י"ח הימים שנזכרו בברייתא בהם קבעו לומר הלל, גם אדם שמתפלל ביחיד צריך לומר את ההלל, וגם כשמאות או אף אלפים מתכנסים ביחד ואומרים את ההלל בימים הללו "יחיד קארי להון". רבנו ירוחם (תולדות אדם וחוה, נתיב יא, חלק ב, דף סד טור ב) הסביר כך את דברי בעל הלכות גדולות:

שהיחיד גומר אלו דוקא יחיד אלא אפילו צבור כל זמן שאין ישראל מקובצים יחד כמו בענין שתקנו נביאים מצרה שנגאלו ישראל וכולן ביחד, וימים שאין היחיד גומר אפילו קורא יחיד כשאיין ישראל יחד. פי' שלא תטעה בלשון ההלכות האומר היחיד גומר או אינו גומר, שלא תאמר דמיירי ביחיד אבל צבור לעולם גומרין, כי אין הפרש בין יחיד לצבור, ולעולם כל צבור וצבור נקראים יחיד, כל זמן שאין ישראל מקובצים יחד כמו שהיו ביציאת מצרים.

לדברי רבנו ירוחם נס של כל ישראל הוא נס שנעשה לכל עם ישראל כשהם ביחד וכמו שהיה בעת יציאת מצרים. כל עם ישראל ללא יוצא מהכלל ניצל מצרה, ועליהם לומר הלל. יש להעיר שהמשפט "כמו שהיו ביציאת מצרים" לא מופיע בדברי בעל הלכות גדולות.²

על הסברו של בעל הלכות גדולות שאל הרב יונה נבון (גט מקושר, קלד ע"ב) שלכאורה נס חנוכה היה לתושבי ארץ ישראל בלבד, ועם כל זה קבעו חז"ל לומר הלל בברכה כל שמונת ימי חנוכה מדי שנה בשנה. תשובתו היא: "דהא כיון שהאויבים רצו להחריב את בית המקדש צרת כל ישראל מקרי, וכשנצחו את אויביהם היונים והחזירו עטרה ליושנה בטהרת ההיכל והמקדש הצלת כל ישראל מקרי, כעין תקנת הנביאים, ולכן תקנו לגמור ההלל בברכה". נראה להסביר שאומרים הלל בחנוכה מאחר שזהו נס שקרה בארץ ישראל, ובעקבותיו חזרה מלכות לישראל, ואלו הם הקריטריונים המחייבים אמירת הלל על נס.

הרב יצחק זאב סלובייצ'יק (חידושי הגרי"ז, הל' חנוכה ג, ז) הסביר את דברי בעל הלכות גדולות:

ולפי דברי הבה"ג אלו הרי יש לפרש דברי הגמרא דהיינו מאי דאמרין

2 דברי בה"ג מופיעים בדבריהם של מספר ראשונים ולא מופיעה תוספת זו: הרי"ץ גיאת, הל' הלל, עמ' קסז-קסח; מחזור ויטרי, סימו רכז; הרב משה מקוצי, ספר מצוות גדול עשין עשה דרבנן ה; הרב אברהם בן נתן, ספר המנהיג הל' הלל אות ל; רשב"א ברכות יד ע"א; ר"ן, שבת יא ע"ב בדפי הרי"ף; רא"ש ברכות ב, ה, ועוד.

(פסחים קיז ע"א) שיהיו אומרין אותו על כל פרק ופרק, ועל כל צרה וצרה, וכשנגאלין אומרין אותו על גאולתן. דעל כל פרק ופרק, ר"ל הימים הקבועים דהיינו י"ח ימים שהיחיד גומר בהן את ההלל וקריאת ההלל בהן מצוה מדברי סופרים, ועל כל צרה וצרה ר"ל הלל של כל ישראל שיכולים לומר בכל שעה ושעה על כל צרה שנגאלין ממנה. ושוב מצאתי לרבנו ירוחם שכ"כ להדיא בנתיב יא, דכך הוא הביאור לפ"ד הבה"ג הנ"ל.

הגרי"ז (שם) המשיך לדון בדברי בעל הלכות גדולות:

והנה צ"ע בחלל זה שכל ישראל אומרים אותו בשעה שנגאלים מאיזה צרה שלפי המבואר בדברי הבה"ג הנ"ל אינו חובה אלא רשות דאי בעי למימר אמרי, אם הוא גם כן דין של קריאה כמו בי"ח ימים שגומרים בהם את ההלל, או דנימא דכל יסודו ועיקרו של הלל זה הוא דין אמירת שירה, כמו הלל של לילי פסחים שהבאנו מדברי רב האי גאון דכל עיקרו אינו דין קריאה רק דין אמירת שירה, והכא נמי הלל זה שכל ישראל אומרין אותו על גאולתן היינו הלל של שירה, אבל הלל של קריאה אין לנו אלא בי"ח יום שיחיד גומר בהן את ההלל.

כוונת הגרי"ז לדברי הר"ן (פסחים כו ע"א בדפי הרי"ף) שכתב בשם רב האי גאון (דברי רב האי גאון מובאים בשו"ת שערי תשובה, סי' קב), על מהותו של ההלל הנאמר במסגרת ההגדה בליל הסדר, ומדוע אין מברכים עליו:

שאינו אנו קורין אותו בתורת קורין אלא בתורת אומרי שירה... וכן הסכימו הגאונים רב צמח ורב יוסף ורב יצחק בן גיא... והיינו טעמא דקרו ליה הכא ברכת השיר, והיינו הכא דשיילינן מאי ברכת השיר.

כוונתו לאמור בגמרא (פסחים קיז ע"ב - קיח ע"א):

רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר. מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר: "ההללך ה' אלוקינו", ורבי יוחנן אמר: "נשמת כל חי".

פרקי ההלל האחרונים שבסוף ליל הסדר, בין 'ברך' ל'נרצה', מסתיימים בברכת השיר. זהו אכן הלל שלם בלי ברכה הנאמר אף בלילה והוא בבחינת שיר, ועל כן הברכה המסיימת את ה'מגיד' היא ברכת השיר.³

3 על דברי בה"ג, והבחנה בין שיר לבין הלל, בהרחבה בספרי: "הלל הגדול, הלל ושיר בליל הסדר", באר יהודה - פסחים, עמ' 414-427.

להלן מספר הערות בעקבות דברי הגרי"ז:

- א. הגרי"ז כתב שהלל "שכל ישראל אומרים אותו בשעה שנגאליים מצרה, ...אינו חובה אלא רשות דאי בעי למימר אמרי". [גם בהמשך דבריו, כתב הגרי"ז: "וזהו שכתב ר"ת שיכולים לאמרו ולברך עליו!]. נראה שכך הבין הגרי"ז את דברי בה"ג: "... משום דכד כניפין כלהון ישראל ובעי למימר הלל כל יומא על כל צרה שנגאלין ממנה - אמרי". הגרי"ז פירש: "בעי למימר" - רוצים לומר. אך נראה שכוונת בה"ג לומר: "בעי למימר" - צריך לומר. החידוש בדברי ר"ת הוא שגם אם תהיה ח"ו צרה בכל יום, יהיה צורך לומר הלל. כשם שחובה לקיים את תקנת הנביאים לומר הלל באותם י"ח ימים, כך יש לומר הלל על כל צרה שנעשתה לכלל ישראל. כאמור, במסגרת י"ח הימים, נכללו גם ימי חנוכה, ובהם כל עם ישראל אומר הלל.
- ב. בעל הלכות גדולות לא הבחין כלל בין הלל הנאמר "בתורת קורין" לבין הלל הנאמר ב"תורת שירה" וכדברי רב האי גאון. כאמור בדברי הגרי"ז גם לפי רב האי גאון, רק הלל הנאמר בליל הסדר הוא ההלל היחיד שנאמר ב"תורת שירה".

ב. רבנו יונה בשם רבנו תם: הלל של כלל ישראל בארץ ישראל

הגרי"ז ציין בהמשך דבריו את פירושו של רבנו יונה לדברי רבנו תם. כך כתב רבנו יונה (ברכות ז ע"ב - ח ע"א בדפי הרי"ף):

ורבינו יעקב ז"ל אומר שאפי' בימים שאין גומרין בהן את ההלל, היחיד חייב לברך. ודייק מהאי דהכא [ברכות יד ע"א] שאסרו לפסוק בשיחה בטילה. ומה שאמרו "יחיד לא יתחיל" [תענית כח ע"ב] לא נאמר על ההלל דר"ח וכיוצא בו. אלא כך הוא הענין: שעיקר ההלל נתקן על כל צרה וצרה שלא תבא על הציבור, שבשעה שהיה לכל ישראל צרה והיה הקב"ה עושה עמהם נס, היו עושים יום טוב והיו אומרים הלל, והיו חייבין לברך על קריאתו, אע"פ שלא היו גומרין אותו. ועיקר תקנת הנביאים לא היתה אלא בנס שנעשה לכל ישראל, דכתיב: "וכי תבואו מלחמה בארצכם על הצר הצורך אתכם והרעותם... [וביום שמחתכם... ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני אלקיכם אני ה' אלקיכם]" (במדבר י, ט-י), אבל בנס שנעשה ליחיד לא תקנו לומר הלל. ומה שאמר "יחיד לא יתחיל" רוצה לומר כשנעשה נס שלא בכנופיא דכל

ישראל, לא יתחיל לברך על ההלל ואם התחיל ובירך מתחלה חותם ג"כ בברכה. ואומר דאפי' צבור נקראין יחיד דכל היכא דלא הוו בכנופיא דכל ישראל יחיד מיקרו. וכן נמצא כתוב בהלכות גדולות ומפרש דמאי דאמר הכא: "ימים שיחיד גומר בהן את ההלל" שרוצה לומר ימים שהצבור גומר בהן את ההלל. וכן מה שאמר ימים שאין היחיד גומר ר"ל שאין הצבור גומרין שאין הפרש בהלל בין יחיד לצבור שהכל נקרא יחיד וכי היכי שהצבור מברכין על קריאתו בימים שאין גומר בהן, הכא נמי מברך היחיד.⁴

הגרי"ז (הל' חנוכה שם) דן מדוע כתב רבנו יונה שהלל של כל ישראל "מברכין על קריאתו אע"פ שלא היו גומרין אותו":

ולכאורה הדבר צריך ביאור מאי שנא הלל זה משאר הלל דפשיטא שאין מברכין רק על הלל שלם, ובהדיא תניא בתוספתא דמנחות (ו, יב) ד"הלל ושבח ותפילה מעכבים זאת זה", דהיינו דבעינן דוקא הלל שלם ולא חצי הלל, ומאי שנא הלל זה דסגי גם במקצת לברך עליו וואע"ג דלשיטת ר"ת בעצמו מברכין גם על הלל של ראש חודש וחול המועד פסח אף שאומרים אותו בדילוג, התם דינא אחרינא הוא משום דסבירא ליה דמברכים על מנהג.⁵

יש להעיר שהתוספתא במנחות איננה עוסקת כלל בהלל שנאמר ב"ח ימים, ואין מדובר שם כלל על כך שחצי הלל מעכב. התוספתא עוסקת בסדר תפילת העמידה. הרמב"ם (הל' תפילה א, ד) פסק: "שלש ראשונות שבח לה' ושלש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולן". הצפנת פענח (שם) ציין את דברי התוספתא כמקור לרמב"ם. הרב דוד פרדו (חסדי דוד שם) כתב ש"שבח הוא ג' ראשונות, והלל היינו הודאה בסוף התפלה". הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (אור שמח הל' תפילה א, ב) כתב סדר הפוך:

וזה שאמרו בתוספתא מנחות פרק ששי (ה"ב) "הלל ושבח ותפלה מעכבין זה את זה". הלל - הוא בראש התפילה, ושבח - הוא סוף התפלה שהוא ההודאה,

4 בירושלמי (ברכות ט, א) נאמר: "ונסי שבטים מהו שיברך? מאן דאמר כל שבט ושבת איקרי קהל צריך לברך, מאן דאמר כל השבטים קרויין קהל אין צריך לברך". שם מדובר על ברכה במקום שנעשה בו נס. לא מדובר על אמירת הלל.

5 על שיטת ר"ת בנוגע לברכה על מנהג בהרחבה בשיעור כז: ברכה על מנהג - חביטת ערבה, אמירת הלל בראש חודש.

ותפלה, שלשה אלו מעכבין זה את זה, ולכן למד רבינו מהתוספתא דמדעכבין בעל כרחין, דכולהו הוו דבר תורה כמו תפלה לשיטת רבינו.

לגוף העניין, שמברכים על ההלל אף שאין גומרים אותו, יש להעיר שדברים אלו הם דברי רבנו יונה ולא דבריו של ר"ת. ר"ת (ספר הישר חלק החדושים סי' תקלז) פירש:

ולשון גומרין היינו קורין כדאמרי' "גומרין אותה [=את קריאת שמע] עד [עם] הנץ החמה" (ברכות כה ע"ב). והתם מוכח כי עיינת בה שפיר דקורין קאמר. וכאלה רבות "גומרין" לשון קרייה בתלמוד. ואין לפרש גומרין מסיימין, כדפרישי'.

לפי ר"ת, בראש חודש למשל גומרים את ההלל אך מדלגים. אשר על כן כתב ר"ת בתוספות בסוגייתנו (מד ע"ב ד"ה כאן): "ומה שנוהגין עכשיו לברך אהלל לגמור כשגומרין, ומברכין לקרות כשמדלגין, לסימן בעלמא נוהגין כן, ובין בזה ובין בזה יכולין לברך לקרות, ולגמור".

הגרי"ז המשיך והסביר ע"פ הבנתו, שלשיטת ר"ת באותם י"ח ימים אומרים את כל ההלל:

ומקצת הלל לאו הלל הוא, אולם כל זה הוא בדין הלל של קריאה דהיינו בימים הקבועים, אבל בהלל שכל ישראל אומרים אותו על גאולתן שיסודו הוא דין אמירת שירה על הנס, כמו שכתבתי, בזה ליכא דינא דניבעי דוקא כל ההלל ביחד, וזהו שכתב ר"ת שיכולים לאמרו ולברך עליו אע"פ שלא היו גומרין אותו.

כאמור, ר"ת לא הבחין בין הלל שנאמר "בתורת קריאה" לבין הלל שנאמר "בתורת שירה" כדברי רב האי גאון. כמו כן גם לפי רב האי גאון בליל הסדר בו ההלל נאמר ב"תורת שירה" אומרים הלל שלם ולא חצי הלל, וכן אין מברכים על ההלל בליל הסדר, בעוד שלפי ר"ת יש לברך על הלל שנעשה לכלל ישראל.⁶

נראה שהחידוש בדברי רבנו יונה בשם ר"ת הוא ההגדרה של נס שנעשה "לכל ישראל". על פי דברי רבנו יונה כוונת רבנו תם לומר שכלל ישראל הם היושבים בארץ ישראל בלבד: "עיקר התקנה לא היתה אלא בנס שנעשה לכל ישראל, דכתיב: 'כי תבואו מלחמה בארצכם והרעותם בחצוצרות' (במדבר י, ט). המצווה לתקוע בחצוצרות היא רק על מלחמה שמתחוללת בארץ ישראל לא בחו"ל, וממילא החובה

6 דברי הגרי"ז מופיעים בקצרה גם בחידושי הגרי"ז, ערכין י ע"ב.

לומר הלל על נס מלחמה, היא רק על מלחמה בארץ ישראל. גם נס המלחמה של חנוכה אירע בארץ ישראל, ועל כן קבעו לומר בו הלל, בו בזמן שנס המלחמה של פורים היה בחו"ל, ועל כן אין אומרים הלל בפורים.

את דברי רבנו יונה בשמו של רבנו תם, ניתן להסביר ע"פ הגמרא (הוריות ג ע"א) הדנה בנוגע להקרבת קרבן בעקבות הוראת שגגה של בית הדין הגדול:

אמר רב אסי: ובהוראה הלך אחר רוב יושבי ארץ ישראל, שנאמר: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלוקינו שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום" (מלכים א ח, סה; ודברי הימים ב ז, ל). מכדי כתיב: "וכל ישראל עמו", "קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים" למה ליי? שמע מינה: הני הוא דאיקרי קהל, אבל הנך לא איקרי קהל.

ר' אסי הדגיש את מעמדם של היושבים בפועל בארץ: "אחר רוב יושבי ארץ ישראל". הפסוק בספר מלכים אמנם עוסק בעלייה לרגל למקדש בחג הסוכות, אבל הוא יכול לשמש מקור לביאור הביטוי "קהל" שנאמר בהוראת שגגה. "מכדי כתיב: 'וכל ישראל עמו', 'קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים' למה ליי?" מדוע צריך לפרט את קצות המחוזות שמהם הגיעו להשתתף בחנוכת הבית, ולהגדירם כקהל גדול, האם לא די לציין שכל עם ישראל היה שם? אלא ללמד ש"קהל" ישראל, מתייחס ליושבים בארץ ישראל בלבד ולא ליושבים בחו"ל: "הני הוא דאיקרי קהל, אבל הנך לא איקרי קהל" – "אותם שבחוצה לארץ אינן מן המנין, ולא אותן דמנחל מצרים ולחוץ, דחוצה לארץ היא" (רש"י שם).⁷

ייתכן שהסתמא דגמרא היא זו שמדקדקת "מכדי כתיב 'וכל ישראל עמו'", על מנת להבהיר את כוונת ר' אסי, ומכאן פתח לכך שהאמירה לפיה רק בני ארץ ישראל נקראים קהל איננה רק באשר להבאת קרבן בשל הוראת שגגה, אלא אמירה גורפת יותר. ר' אסי שייך את הפסוק בספר מלכים להוראת שגגה, והגמרא למדה מכאן עיקרון רחב יותר לפיו במה שקשור להגדרת קהל, רק היושבים בארץ ישראל נקראים קהל ולא היושבים בחו"ל.⁸

7 הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן, סי' קמד, עמ' שלו) כתב: "שלא מצינו חשיבות זו לארץ מיוחדת כי אם להקהל היושב בארץ ישראל, וכמש"כ על פי דברי הגמ' בהוריות מקרא דכל הקהל מלבא חמת עד נחל מצרים... דסבירא ליה דארץ ישראל לעולם כרבים דמו, דהקהל שבארץ ישראל חשוב ככלל ישראל". כך כתב במקום נוסף (שו"ת משפט כהן, סי' קמג, עמ' שח): "ואולי כל ישראל שבארץ ישראל נחשבים ככל האומה כולה, וכהוריות ג' א".

8 מספר אחרונים הסבירו את דברי רבנו יונה בשמו של ר"ת על פי הגמ' בהוריות ג ע"א. הרב צבי

ג. רמב"ם: הלל וקביעת ימי שמחה לדורות

הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (שו"ת חיים שאל, ב, סי' יא) כתב:

לא ראיתי להרי"ף והרמב"ם והרא"ש שכתבו זה שיש לומר הלל כשהצבור נושעים מצרתם, ואם הדברים כפשטן הי' להם ללמדנו דין זה. ועלה על לבי לומר דאפשר דסברי הרי"ף והרמב"ם והרא"ש דתקנת נביאים היתה כשנעשה הנס לכל ישראל דוקא.

כדברי החיד"א, ראשונים אלו לא כתבו באופן ברור שיש לומר הלל על נס שנעשה לכלל ישראל. הרב וידאל די טולוא (מגיד משנה, הל' חנוכה ג, ו) כתב שאכן כנאמר בגמרא (פסחים ק"ז ע"א) "נביאים תקנו הלל על כל צרה שנגאלין ממנה, אבל לאמרו בימים קבועין מדבריהם הוא... זה דעת רבינו והוא הנראה". כשקרה נס, על החכמים לפסוק שיש לומר הלל בתאריך קבוע.

להלן נעייין בדברי הרמב"ם, ונלמד מדבריו מה הם הקריטריונים הנדרשים כדי לקבוע לומר הלל על נס שנעשה לכלל ישראל.

הרמב"ם כתב את הלכות ההלל של כל השנה בהלכות חנוכה. מדוע לא כתב דיני ההלל בהלכות תפילה או בהלכות ברכות, אלא בהלכות חנוכה? נראה שהרמב"ם רצה להדגיש את היישום של תקנת הנביאים לומר הלל על נס שקרה, בנוסף לימים הקבועים - בשלושת הרגלים.

יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' קלד; שו"ת משפט כהן, הערות, עמ' שעח-שעט; עולת ראה, ב, עמ' תכה, אות קיד, ועוד. מקורות נוספים: מסכת הוריות - הלכה ברורה, לקט ביאורי אגדות, עמ' ב-ד; הרב שלמה גורן ("יום העצמאות לאור ההלכה", תורת המועדים, עמ' 582): "נמצאנו למדים שדינם של כל יושבי ארץ ישראל כדין כל קהל ישראל והצלתם וגאולתם היא הצלת העם וגאולתו"; הרב יהודה גרשוני ("שאלת יום העצמאות", קול צופיך, עמ' רנ): "שבזמן הזה, בזמן שקרה הנס הגדול בארץ, היה ישוב גדול של יותר מששים רבוא עם שלטון עצמאי, ברור שנחשב הקהל בארץ קהל ישראל ולא בחוץ לארץ והוא נס של כל ישראל ויכולים לומר הלל לכל הדעות ודוק בה"; הרב שאול ישראלי (ארץ חמדה, עמ' ע): "נס זה שבא"י נוגע לכלל ישראל, וכבר הרבו לציין הא דאמרו בהוריות, הקהל - שהקהל בא"י הוא דאיקרי קהל". וכן כתב גם: ישראל במדינתו, עמ' 179; הרב משה צבי נריה ("הלל על נס", צניף מלוכה, עמ' 112-115): "נס שקרה ליושבי ארץ ישראל, דינו כניסא דרבים וכטולי עלמא מיחיבי לברוכי עליה", וכן: מאורות נריה - ישראל במדינתו, עמ' 179. על דברי הרמ"צ נריה, בהרחבה בספרי: "יום עצמאות ויום ירושלים במשנת הרב משה צבי נריה", חגי יהודה וישראל, עמ' 403-416. אמנם הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, ו, או"ח, סי' מא) כתב שהגמרא (הוריות ג ע"א) עוסקת בעניין הוראת טעות בלבד, ואין ללמוד ממנה דבר לעניין אמירת הלל: "לא נאמר קהל בענין אמירת הלל, שאז בודאי דלא שנא בין יושבי א"י ליושבי חו"ל".

הרמב"ם האריך מאוד בתחילת הלכות חנוכה (ג, א-ג) ברקע ההיסטורי לקביעת ימי חנוכה, ובחובה לומר הלל בימי חנוכה:

א. בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם ובכנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם אלקי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני...
ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן ב. מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה וההלל...
ג. בכל יום ויום משמונת הימים האלו גומרין את ההלל, ומברך לפניו 'בא"י אמ"ה אקב"ו לגמור את ההלל' בין יחיד בין צבור.

במסגרת תיאור מה שקרה, הרגיש הרמב"ם שחזרה מלכות לישראל למעלה ממאתיים שנה עד חורבן בית שני. בדברים אלו לימד אותנו הרמב"ם גם את הבסיס ההלכתי לקבוע לומר הלל על ניסים כדוגמת מה שהיה בימי החשמונאים. הקביעה לומר הלל בחנוכה היא על פי הקריטריון שקבעו חכמים זאת על בסיס הדיון בגמרא בנוגע לאמירת הלל בפורים (מגילה יד ע"א):

תנו רבנן: ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות נתנבאו להם לישראל, ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה, חוץ ממקרא מגילה. מאי דרוש? אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: ומה מעבדות לחירות אמרינן שירה - ממיתה לחיים לא כל שכן?

שירת הים נאמרה ע"י עם ישראל ביציאת מצרים, בעקבות יציאתם מעבדות לחרות. מנהיגי הדור בתחילת בית שני למדו קל וחומר משירת הים. אם על יציאה מעבדות לחרות קבעו שירה על הצלה ממוות לחיים בוודאי שיש לומר שירה, ובמובן זה המגילה היא שיר שבח לה' על ההצלה.⁹ ממשיכה הגמרא לדון, אם כן מדוע חכמים לא קבעו גם לומר הלל בפורים, ומשיכה על כך שלוש תשובות:

9 בשל הלימוד מקל וחומר, כתב הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' קסא): "הרי קל וחומר דאורייתא הוא והתורה ניתנה לדרוש בי"ג מדות, הרי חיוב ההלל בפורים גם כן דאורייתא וקרייתא זו הלילא, נמצא ספק קריאה הוי ליה ספק דאורייתא וקורין בשניהם". הוא חזר וכתב על כך עוד (שו"ת חתם סופר, יו"ד, סי' רלג): "מה שכתבתי לעיל דקביעת יום מועד ביום עשיית נס הוא קל וחומר דאורייתא, ולפי עניות דעתי לפ"ז יום פורים וימי חנוכה דאורייתא הם, אך מה

אי הכי הלל נמי נימא?

[א] לפי שאין אומרים הלל על נס שבחוצה לארץ. יציאת מצרים דנס שבחוצה לארץ, היכי אמרינן שירה? כדתניא: עד שלא נכנסו ישראל לארץ הוכשרו כל ארצות לומר שירה. משנכנסו ישראל לארץ לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה.

[ב] רב נחמן אמר: קרייתא זו הלילא.

[ג] רבא אמר: בשלמא התם "הללו עבדי ה'" (תהילים קיג, א) - ולא עבדי פרעה, אלא הכא - הללו עבדי ה' ולא עבדי אחשוורוש? אכתי עבדי אחשוורוש אנן.

הנימוק הראשון וכן הנימוק השלישי קובעים עקרונות באילו תנאים ניתן לומר הלל - כשהנס הוא בארץ ישראל, או כשההצלה שלמה במובן זה שעם ישראל ריבון ועצמאי בארצו.¹⁰ כשתנאים אלו לא מתקיימים אי אפשר לומר הלל, אך מאידך אי אפשר להתעלם לחלוטין מהנס ועל כן יש לבטא שבח והלל לה' באופן אחר, ובפורים מקרא המגילה הוא הביטוי לכך.

לעשות בהם אם לשלוח מנות או להדליק נרות או לעשות זכר אחר זהו דרבנן. והעובר ואינו עושה שום זכר לימי חנוכה ופורים עובר על מצות עשה דאורייתא, אך העושה שום זכר יהיה מה שיהיה, עכ"פ ביום אחד מימי חנוכה ואפילו לא הדליק נרות ולא שלח מנות בפורים וכדומה, אינו אלא עבריין דרבנן. ואפשר קריאת הלל ומגילה הוה קל וחומר דאורייתא לומר שירה כמו שצויה בפסח לספר יציאת מצרים בפה, הכא נמי ממות לחיים חייב לומר שירה בפה דוקא". החת"ס הזכיר את דבריו אלו עוד: שו"ת חתם סופר, א"ח סי' רח, וגם בחידושו (שבת כב ע"א ד"ה פסולה; גיטין לו ע"ב ד"ה א"כ). הנצי"ב (שאלות דרב אחאי גאון, שאילתא כו, אות א) חלק על החתם סופר וכתב שבפעם הראשונה מיד לאחר הנס, החובה להלל היא מהתורה, אך בשאר השנים החובה היא מדרבנן. הנצי"ב ציין לדבריו אלו במקום נוסף (מרומי שדה, מגילה יד ע"א). נראה לומר שכאמור בגמרא (פסחים ק"ז ע"א) החובה לומר הלל בעקבות נס היא תקנת נביאים, לא ייתכן לומר שהחובה לומר הלל בחנוכה או בעקבות כל נס אחר היא מהתורה. הרב אריה פומרנצ'יק (עמק ברכה קריאת המגילה סי' ח) כתב: "הנה, אף דק"ו הוי דאורייתא, מ"מ לא הוי בשביל זה קריאת המגילה מדאורייתא. משום דגם מעבדות לחירות שאמרו שירה על הים ג"כ לא היו חייבין מדאורייתא, אלא שאמרו מעצמם. אלא עיקר הק"ו אינו אלא לומר שיש בזה סמך מן התורה ושוב אינו בכלל בתוספת וגם לא שייך בזה אין נביא רשאי לחדש דבר מעתה". ראה גם: הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, ג, סי' פט.

10 ר' אהרון ב"ר יעקב הכהן מנרבונה (אורחות חיים, א, הל' מגלה ופורים אות כח; כלבו סי' מה) הסביר מדוע אין אומרים הללו בפורים: "ואין לומר הלל כי אם על גאולה שלימה, כגון יציאת מצרים ונס חנוכה שחזרה להם המלכות". חזרת הריבונות לעם ישראל בארצו זו הגאולה השלמה. כך היה לאחר הכניסה לארץ בימי יהושע לאחר שיצאו ממצרים, וכך היה באמצע בית שני בעקבות נס חנוכה.

בנוסח הירושלמי מובאים רק העקרונות על פיהם ניתן לומר הלל (ירושלמי פסחים י, 1):

כתיב: "בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה'" (שופטים ה, ב) התנדבו ראשי עם. כשהקדוש ברוך הוא עושה לכם ניסים תהו אומרין שירה... הרי מרדכי ואסתר? שנייא היא שהיו בחוץ לארץ. ואית דבעי מימר מרדכי ואסתר משונאיהם נגאלו, לא נגאלו מן המלכות.

כאמור, הרמב"ם בדברי הפתיחה להלכות חנוכה, לא סיפר רק את הסיפור ההיסטורי, אלא נימק בדבריו גם את העקרונות שלפיהם קבעו חכמים לומר הלל בחנוכה בהתאמה לאמור בירושלמי ובבבלי שהובאו לעיל, בהנחה ששתי התשובות שבגמרא [א] + [ג] בנוגע להלל בפורים משלימות זו את זו, ואין מחלוקת עקרונית ביניהם: [א] "בבית שני כשמלכו יון" – ציון נקודת הזמן ההיסטורית מייצבת גם כן את המקום בארץ ישראל, שהרי הבית השני נבנה כמובן בארץ וכל ההתרחשויות היו סביבו.

[ג] "והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני" – ההצלה הייתה שלמה, עם ישראל העמיד שלטון עצמאי בארץ. שני הקריטריונים העקרוניים התמלאו: "ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל". בהמשך הפרק בהלכות חנוכה עסק הרמב"ם בהלכות ההלל של כל השנה, והוא כתב (שם ג, ו) שאין אומרים הלל בפורים: "ולא תקנו הלל בפורים, שקריאת המגילה היא ההלל".

הרמב"ם פתח את ההלכה בתיארוך ובמיקום נס חנוכה – "בבית שני", והרמב"ם גם ציין מי הם שמלכו באמצע ימי הבית השני – מלכי יון, ומי מלכו מעת שאירע נס חנוכה עד החורבן השני – מלכי ישראל.

נס חנוכה, שהתרחש באמצע תקופת בית שני, היה כמובן בארץ ישראל, והוא הביא לעצמאות ישראל והפסקת שעבוד יוון. בכך התמלאו והתממשו שני תנאים שהיו חסרים כדי לקבוע אמירת הלל בפורים, בתחילת ימי שיבת ציון:

[א] הנס בחנוכה היה בארץ ישראל לעומת פורים בו עיקר הנס היה בשושן ואין אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ.

[ג] בעקבות נס חנוכה חזרה מלכות לישראל בארץ ישראל לעומת פורים שעם זאת שהיה נס הצלה גדול, נשארו כפופים לשלטון הפרסי. "אכתי עבדי אחשורוש אנן" (מגילה יד ע"א).

הרמב"ם (הל' מגילה א, ה) עסק בטעם התקנה שבעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון קוראים מגילה בט"ו באדר:

שושן הבירה - אף על פי שלא היתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון - קוראין בחמישה עשר, שבה היה הנס, שנאמר "ונוח בחמישה עשר בו". ולמה תלו הדבר בימי יהושע בן נון? כדי לחלוק כבוד לארץ ישראל שהיתה חרבה באותו הזמן. כדי שיהיו קוראין כבני שושן, ויחשבו כאילו הן כרכין המוקפין חומה אף על פי שהן עתה חרבין, הואיל והיו מוקפין בימי יהושע, ויהיה זיכרון לארץ ישראל בנס זה.

בהלכה זו ציין הרמב"ם גם את שני התנאים החסרים לקבוע לומר הלל בפורים, אף שהלכה זו איננה עוסקת בכך. הנס היה בחוץ לארץ, וארץ ישראל הייתה חרבה. הרמב"ם הדגיש שהארץ הייתה חרבה, וחומות הכרכין המוקפים היו חרבות. יש שני מובנים למילה חורבן: חורבן פיזי וחורבן ריבוני, וכפי שפירש הרב יוסף קארו (בית יוסף או"ח, סי' תקסא) בנוגע לקריעה כשרואים את ערי ישראל בחורבן. מכאן שהרמב"ם ראה את שלושת הסברי הגמרא (מגילה יד ע"א) כמקשה אחת. נראה שהסיבה שבגללה תיקנו חז"ל לקרוא את המגילה כתחליף להלל, היא מפני שבכל זאת היה בשושן נס הצלה גדול, וכדבריו: "שבה היה הנס", או מפני שאמנם עיקרו של הנס התרחש בשושן הבירה, אך הוא השפיע באופן המשמעותי ביותר על תושבי ארץ ישראל והצלה זו סללה את הדרך לחידוש הרישיון לבניין בית המקדש (עזרא ו). הרב יוסף ראזין (צפנת פענח על הרמב"ם, הל' ברכות י, יא) קישר בין הגמרא (הוריות ג ע"א) אותה הזכרנו לעיל, שקהל "לא הוי רק בארץ ישראל" לבין הגמרא (מגילה יד ע"א): "ראין אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ משום דלא הוי ציבור". הרמב"ם עצמו הזכיר את מעמדם המיוחד של היושבים בארץ ישראל "כקהל" בכמה מקורות:

אלה אשר בזה המקום (=ארץ ישראל), הם כל ישראל, ואין להשגיח ביוצאים מן הארץ (פירוש המשנה לרמב"ם, הוריות א, א, מהדורת ר"י שילת עמ' קכג-קכד)

כל הקהל, וכן רובו, רצוני לומר רוב יושבי ארץ ישראל, לפי שהם אשר ייקראו קהל (שם א, ה, עמ' קל)

שבני ארץ ישראל הם אשר נקראין קהל, וה' קראם כל הקהל ואפילו היו עשרה אחדים, ואין חוששין למי שזולתם בחוצה לארץ כמו שבארנו בהוריות (פירוש המשנה לרמב"ם, בכורות ד, ג)

אין משגיחין על יושבי חוצה לארץ, שאין קרוי קהל אלא בני ארץ ישראל
(הל' שגגות יג, ב).

כאמור, הרמב"ם לא פסק בבירור את דברי הגמרא שאומרים הלל "על כל צרה שלא
תבוא עליהן" ולא כתב במפורש שקביעת יום טוב ואמירת הלל הן רק על נס שקרה
בארץ ישראל מאחר שה"קהל" הם היושבים בארץ ישראל. אף על פי כן, ההלכות
הפותרות את הלכות חנוכה, כשלאחריהן עיסוק נרחב בהלכות ההלל של כל השנה,
מלמדות על כך שגם לדעת הרמב"ם הקריטריון לקביעת יום טוב ואמירת הלל, הוא
היות הנס ליושבי ארץ ישראל, שהם קהל ישראל, הגרעין המרכזי של עם ישראל,
ושמשמעות הדבר היא ביסוס הריבונות היהודית בארץ ישראל.¹¹

סיכום

לדברי ר"ת על פי דברי בעל הלכות גדולות, על נס שנעשה לכל ישראל יש לומר
הלל. רבנו יונה פירש ש"כל ישראל" בדברי רבנו תם הם היהודים הגרים בארץ
ישראל. הם הקהל, העיקר והתמצית של עם ישראל, ועל כן נס שקרה לבני ארץ
ישראל מחייב בהודאה והלל את הכול. "לא קרינן ציבור אלא לכולהון ישראל", אין
הכוונה שהנס קרה לכל היהודים בעולם ללא יוצא מן הכלל אלא ליושבי ארץ
ישראל.

הרמב"ם לא כתב באופן ברור שאומרים הלל וקובעים יום טוב על נס שקרה לכלל
ישראל. אך ע"פ הפירוט וההסבר מדוע חובה לומר הלל בחנוכה ומדוע אין לומר
בפורים, נראה שלפי הרמב"ם על נס שקרה בארץ ישראל ושהביא לידי חיזוק
הריבונות היהודית בארץ ישראל, יש חובה לומר הלל.

11 הרחבות נוספות בעניין זה ראה בכמה מקומות בספרי: "שאיין קרוי קהל אלא בני ארץ ישראל",
צדקות יהודה וישראל, עמ' 57-90; בספרי: "עיבור השנה וקידוש החודש בארץ ישראל", באר
יהודה - סנהדרין, עמ' 203-222; "סמיכת חכמים בארץ ישראל", שם עמ' 266-276.